

NAZMÜ'D-DÜRER

Tevrat, İncil ve Zebûr'dan nakillerde bulunur (Kara, *Bikâi ve Tefsirindeki Metodu*, s. 212-237).

Müellif, en çok Harâllî'nin *Miftâhu'l-bâ-bi'l-mukâffel 'alâ fehmi'l-Kur'âni'l-münezzel* ve İbnü'z-Zübeyr es-Sekaffî'nin *el-Burhân fî tertîbi süveri'l-Kur'ân* (nşr. Muhammed Şa'bânî, Küveyt 1404/1984) adlı eserlerinden yararlanmıştır, özellikle Harâllî'nin tefsiri kendi metodunun ve yazım üslûbunun kaynağını oluşturmuştur. Harâllî'ye ait eserin Kur'an'ın başından Â-i İmrân sûresinin 37. âyetine kadarki kısmın tefsirini içeren bir cüzünü ele geçirdiğini söyleyen Bikâî, münasebet ilminin kullanıldığı bu kısımdan beğendiği yerleri aynen aldığını, bundan sonrasını da kendisinin tamamladığını anlatır (*Nazmü'd-dürer*, I, 6, 10; *Nazmü'd-dürer*'in diğer kaynakları için bk. Kara, *Bikâi ve Tefsirindeki Metodu*, s. 117-168).

Bikâî, âyetler ve sûreler arasındaki ilgi konusunda önceki kaynaklarda bulunan dağınık bilgileri bir araya getirmesi ve bunlar üzerine yeni bilgi ve değerlendirmeler eklemesi sebebiyle bu alana ilgiyi arttırmıştır. *Nazmü'd-dürer*'den sonra yazılan birçok eserde bu tefsirin etkisini görmek mümkündür (a.g.e., s. 402-406). Özellikle münasebet ilmine büyük değer veren Hint alt kıtası müfessirlerinin çalışmalarında onun tefsirinin yeri belirgindir. Eser bazı kimseler tarafından eleştirilmişse de çoğunluk onu takdir etmiştir (İbn Hacer el-Heytemî, s. 53; Cemâleddin el-Kâsımî, I, 45).

Nazmü'd-dürer'in çeşitli kütüphanelerde çok sayıda yazma nüshası vardır (Brockelmann, *GAL*, II, 179; *Suppl.*, II, 177-178; Kara, *Bikâi ve Tefsirindeki Metodu*, s. 98-104; Bikâî, *el-Kavlü'l-müfîd*, neşredenin girişi, s. 8). Şeyh Ömer es-Süveydî takma adını kullanan Carlo de Landberg, *Nazmü'd-dürer*'in kumarla ilgili bölümünü (el-Bakara 2/219'un tefsiri) *Primeurs arabes (Turaf Arabiyye)* adlı serinin içinde diğer bazı risâlelerle birlikte "Lu'abü'l-'Arab bi'l-meysir fi'l-Câhiliyyeti'l-ülâ" adıyla yayımlamıştır (Leiden 1886). Tefsirin Kadî Şerefeddin Ahmed başkanlığındaki bir heyetin tahkikiyle ilk tam neşri (I-XXII, Haydarâbâd-Dekken 1969-1979), ayrıca ofset baskıları (Haydarâbâd 1978-1984; Kahire 1413/1992) gerçekleştirilmiştir. Eser daha sonra Abdürrezâk Gâlib el-Mehdî'nin tahkikiyle yeniden neşredilmiştir (I-VIII, Beyrut 1424/2003 [2. bs.]). Tefsir üzerinde Necatî Kara bir doktora tezi hazırlamış (bk. bibl.), Seyyid Ahmed Halîl yüksek lisans çalışması yapmış (1986, Câmîatü Ezher külliyye-

tü usûlî'd-dîn), ayrıca Tebâreke cüzünün tefsirini tahkik etmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Bikâî, *Nazmü'd-dürer* (nşr. Şerefeddin Ahmed), Haydarâbâd 1398-1404/1978-84, I, 5, 6, 10, 17-18, 19, 119; II, 195, 259-260; III, 328, 354, 367-370; IV, 23, 228-232, 233, 323; V, 269-287; VII, 71-72, 134; VIII, 234-235, 311; X, 32-35; XIV, 300, 423, 434, 452, 469, 477, 483; XX, 108, 177-178; XXII, 443-445, 447-449; a.m.f., *Fethu'l-kudsî fi âyeti'l-kürsî* (nşr. Abdülhakîm el-Enîs), Dübey 1422/2001, s. 80-81; a.m.f., *Meşâ'idü'n-nazar li'l-işrâf 'alâ makâşidi's-süver* (nşr. Abdüssemi M. Ahmed Haseneyn), Riyad 1987, I, 112-129; a.m.f., *el-Kavlü'l-müfîd fi usûlî't-tecvîd li-kitâbi rabbine'l-mecîd* (nşr. Hayrullah eş-Şerîf), Beyrut 1995, neşredenin girişi, s. 8, dipnot 1; Süyûtî, *el-İtkân* (Bugâ), II, 831; İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fetâva'l-hadîsiyye*, Kahire 1989, s. 53, 54-55; Makkârî, *Nefhu't-ţîb*, II, 188-189; Keşfü'z-zunûn, II, 1961-1962; Şevkânî, *el-Bedrü't-ţâli'*, I, 20; a.m.f., *Fethu'l-kadir*, I, 72-73; Cemâleddin el-Kâsımî, *Tefsîrül-Kâsımî: Mehasî-nü't-te'vîl* (nşr. M. Fuâd Abdülbâki), Kahire 1376/1957, I, 45; Brockelmann, *GAL*, II, 179; *Suppl.*, II, 177-178; Abdülmüteâl es-Saîdî, *en-Nazmü'l-Fennî fi'l-Kur'ân*, Kahire 1992, s. 5; M. Ali Ayâzî, *el-Müfessîrîn: Hayâtühüm ve menhecühüm*, Tahran 1414, s. 712-717; Necatî Kara, *Burhânuddîn 'Ömer el-Bikâî ve Tefsirindeki Metodu*, Van 1994, s. 98-104, 117-168, 177-196, 212-237, 281-283, 394-400, 402-406; Abdülhamit Binşik, *Hind Altkıtası Düşünce ve Tefsir Ekolleri*, İstanbul 2001, s. 196; Ömer Kara, "Belagatta Bir 'İcâz-ı Hazf' Çeşidi: İhtibâk -Kur'ân Metinlerindeki Pratiği-", *EKEV Akademi Dergisi*, II/1, Ankara 1999, s. 118-162; a.m.f., "Bikâî'nin 'Nazmü'd-Dürer'inde Yer Alan 'İhtibâk Metinleri' -Bir İnşa Denemesi-", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, III/3, Van 2000, s. 149-224; Suat Yıldırım, "Bikâî", *DİA*, VI, 149; Mustafa Çiçekler, "Landberg, Carlo de", a.e., XXVII, 99.

NECATİ KARA

NAZMÜ'L-KUR'ÂN

(نظم القرآن)

Kur'an-ı Kerim'in lafız, mâna ve tertip bakımından insicamlı olduğunu ortaya koyan ilim dalı ve bu alanda yazılan eserlerin ortak adı.

Sözlükte nazm kelimesi "inci vb. kıymetli taşları dizmek, sözü birbiri peşinden söylemek, toplamak ve telif etmek" anlamlarına gelir; mecazen söz ve şiir için de kullanılır. Terim olarak, tutarlı delâletler ortaya çıkarmak maksadıyla mâna bakımından birbiriyle uyumlu lafızların aklın uygun gördüğü tarzda bir araya getirilmesini ifade eder. Nazmü'l-Kur'ân ile kast edilen de bu terim anlamıdır (Tehânevî, *Keşşâf*, II, 1429). Buna göre nazmü'l-Kur'ân ilmi Kur'an'ın i'câzı ile doğrudan ilgilidir ve bir bakıma onun konusunun bir alt başlı-

ğını oluşturmaktadır. Hz. Muhammed'in peygamberliğini inkâr edenlerden bizzat Kur'an'da Kur'an'ın tamamının veya bir sûresinin benzerini getirmeleri istenmiş ve inkârcıların bundan âciz kalmaları peygamberliğin en büyük delillerinden sayılmıştır. Kur'an'ın inkârcıları âciz bırakan özelliklerinin neler olduğu hususunda çeşitli görüşler ileri sürülmekle birlikte bunun öncelikle Kur'an'ın ilâhî nazımından kaynaklanan eşsiz belâgatı, fesâhatı ve lafız-mâna dengesi olduğu kabul edilmiştir. Nazım daha sonra Arap dilinin de önemli bir konusu haline gelmiştir.

Nazmü'l-Kur'ân meselesini ilk olarak kimin ele aldığı kesin şekilde bilinmemekle birlikte bunun ilk defa İbnü'l-Mukaffa' tarafından ortaya konulduğu nakledilir. Nazâm ve takipçilerinin savunduğu "sarfe" görüşü konunun erken dönemde tartışılmaya başlandığını göstermektedir. Zira bu görüşe karşı olanlar, Kur'an'ın beşerin üstesinden gelemeyeceği bir söz-mâna bütünlüğüne sahip bulunduğunu söylemişler ve Kur'an'ın nazımına dikkat çekmişlerdir. Bunlar arasında Câhiz'in ismi başta gelir. İbnü'n-Nedîm'in ona *Nazmü'l-Kur'ân* adıyla bir kitap nisbet etmesi (*el-Fihrist*, s. 41) tartışmaların tarihi açısından önemli olmakla birlikte Câhiz'in günümüze intikal eden diğer eserlerinde de konuya temas edilmiş olması tartışmanın erken bir dönemde başladığı düşüncesini kuvvetlendirmektedir. Câhiz eserlerinde Kur'an'ın i'câzının nazımında bulunduğunu söylemekte ve buna dair deliller getirmektedir. Ona göre Kur'an'ın nazmı ve i'câzı Kur'an'ın küçük parçalarında aranmamalı, bunun için bir sûreye bütünlükle bakmalıdır. Zira nazım, tek tek kelimelerde veya cümlelerde değil onların bir araya gelmesiyle oluşan daha geniş bütünlüklerde kendini gösterir. Konuyu erken dönemde tartışanlar arasında yer alan İbn Kuteybe de mülhîd diye nitelediği kişilerin Kur'an'ın nazımına itiraz ettiklerini ve kendisinin Kur'an'a yöneltilen itirazlara cevap vermek için *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân* adıyla bir eser yazdığını söyler (*Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, s. 22-23).

Rummânî, Kur'an'ın i'câzına dair tartışmalarda belâgat ve nazım ayrı bir önem verir. Kelimelerin anlamlarının sınırlı, ancak bunların bir araya getirilmesiyle ifade edilebilecek mânaların sınırsız olduğunu söyleyen Rummânî, Kur'an'ın i'câzının onun telif ve nazımında ortaya çıktığını belirtir. Hattâbî'ye göre Kur'an en fâşih lafızlar, en güzel diziliş ve en sahih anlamla gelmiştir. Bâkîllânî de Kur'an'ın i'câzının sebeple-

rinden birinin nazımının benzersizliği, telifinin güzelliği ve belâgatta ulaştığı seviye olduğunu kaydeder. Ayrıca Kur'an dışındaki semavî kitapların nazımında i'câzin bulunmadığını, nazmı dolayısıyla mucize özelliğinin sadece Kur'an'a mahsus olduğunu belirtir (*İ'câzü'l-Kur'ân*, s. 54).

Nazım ve nazmü'l-Kur'ân konusunu bütün yönleriyle ele alan ve en kapsamlı şekilde tahlil eden müellif Abdülkâhîr el-Cür-cânî'dir. *Delâ'ilü'l-i'câz* adlı kitabında Cür-cânî, Kur'an'ın nazımının onun i'câzındaki en önemli unsur olduğunu belirterek nazımın mâna ile ilgili olduğunu söylemiş, lafızların oluşturulmak istenen mânaya göre şekillendiğini ve dizildiğini ifade etmiştir. Cür-cânî'ye göre lafızların nazmı mânaların nazmına tâbi olarak ortaya çıktığı için Kur'an'ın veya genellikle kelâmın nazmı anlamların nazmı demektir. Nazımın ortaya çıkması sözün dil kurallarına uygun şekilde ifade edilmesiyle mümkün olur. Arap dilinin tabii bir akış içerisinde beliren kurallarını tesbit eden nahiv ilmi nazımın gerçekleşmesi için sözün bu kurallara göre olmasını denetler. Diğer bir ifadeyle nazım, kelimelerin sahip olduğu anlamlara söz diziminde incelenen anlamları iliş-tirmektedir. Söz diziminde incelenen anlamlar ise bir kelimenin fâil, mef'ûl, sıfat, hal ve temyiz olması gibi hususlardır ki bu tür anlamlar ancak cümle kurma ve söz söyleme durumunda kelimelere ilişir. Fakat sözün söylenmesi esnasında söz dizimi kurallarına uyulması, içinde bulunulan durumun gerektirdiği şekilde sözün söylenmesi demektir (*Delâ'ilü'l-i'câz*, s. 81-82; Tef-tâzânî, s. 21). Zira nahiv ilmi ifade şekillerini ve prensiplerini tesbit eder, fakat bu şekil ve prensiplerin sözü söyleyen, dinleyen ve sözün söylendiği ortamla ilişkisini incelemez. Cür-cânî bu ilişkiyi kelimelerin cümlede öne alınması ve geriye bırakılması (takdim ve tehir), sözden düşürülmesi (hazif), belirli ve belirsiz olarak getirilmesi (ma'rif ve nekre), cümlelerin birbirinden ayrılması ve bağlanması (fasıl ve vasıl) gibi ifade formları çerçevesinde inceleyen ve daha sonra meâni ilmi diye isimlendirilecek olan ilmin temelini atar. Kur'an'da yer alan mecaz ve kinaye türü ifadelerin nazımın gerektirdiği hususlardan olduğunu söyleyen Cür-cânî bu ifade tarzlarının da nazımdan kaynaklanıp nazma bağlı şekilde ortaya çıktığını belirtir (*Delâ'ilü'l-i'câz*, s. 546-547). Zemaşşerî, Fahreddin er-Râzî, Sekkâkî ve İbn Ebû'l-İsba' el-Mısırî nazmü'l-Kur'ân meselesinde Cür-cânî'nin yolunu takip etmiş ve onun görüşlerini geliştirip örneklendirmiştir. Modern dönemde

de nazmü'l-Kur'ân konusu i'câz kapsamında ele alınmıştır. Mustafa Sâdık er-Râfî, Kur'an'ın belâgatındaki i'câz konusunu harfler, kelimeler ve cümleler şeklinde incelemiş, kelimelerin kullanım ve terkip şekliyle oluşan seslere ve müziğe özel önem vermiş ve bunu müzikteki nazım olarak adlandırmıştır. Konu Âişe Abdurrahman bint eş-Şâtî ve Seyyid Kutub tarafından da ele alınmıştır.

Hint alt kıtasında âyetler ve sûreler arası münasebet ve nazım konusu özel bir dikkatle incelenmiştir. Bunun temel sebebi, bölgede faaliyet gösteren şarkiyatçıların Kur'an'ı bütünlük ve uyumdan yoksun bir kitap olduğu yönünde eleştirmeleridir. Hamîdüddin Ferâhî konuya dair teorik görüşlerini *Delâ'ilü'n-nizâm* adlı eserinde ve diğer çalışmalarında ortaya koymuş, *Tefsîru'nizâmî'l-Kur'ân* adıyla kitap haline gelen sûre tefsirlerinde de bunları uygulamalı biçimde göstermiştir. Ferâhî'ye göre nazım, münasebeti de içine alan daha geniş bir kavram olup (*Delâ'ilü'n-nizâm*, s. 74-75) belâgat ilminden ayrı bir ilimdir (*a.g.e.*, s. 11). Bir kelimenin başka bir kelime ile terkip oluşturması ve bir araya gelmesi mâna bakımından önemli olmakla birlikte bu, cümlelerin cümlelerle bir araya gelmesi kadar önemli sayılmaz. Cümle gruplarının bir araya gelerek oluşturduğu bütünlük mâna ve delâlet yönünden diğerleriyle kıyas edilemeyecek kadar geniştir. Kur'an'ın nazmı da böyledir ve Kur'an'ın hem kelimelerinin hem cümlelerinin hem de cümle gruplarının birbirleriyle güçlü ilişkisi ve irtibatı vardır (*a.g.e.*, s. 19). Arap şiirinde nazım olmadığı, bu sebeple Kur'an'da nazım bulunmasının Araplar'ın alışmadığı bir tarzda kendilerine hitap etme anlamına geleceği yönündeki eleştirileri cevaplandırarak Hamîdüddin Ferâhî, Kur'an'ın üslûbunun ve yapısının daha çok hitap ve konuşmaya dayandığını ve şiirden farklı olduğunu söyler. Nitekim Yâsîn sûresinde (36/69-70), "Biz ona şiir öğretmedik, bu ona yaraşmaz da ... O sadece bir öğüt ve apaçık bir Kur'an'dır" meâlindeki âyette Kur'an'ın bir şiir olmadığı belirtilir (*a.g.e.*, s. 20-22). Ferâhî'nin nazım düşüncesini geliştiren İslâhî bunu *Tedebbür-i Kur'ân* adlı hacimli tefsirinde tutarlı bir biçimde uygulamıştır. Ona göre nazımın en küçük birimi sûreler olup sûrelerin birbiriyle uyumlu birlikteliği nazımın daha belirgin olarak ortaya çıkmasını sağlar. Hintli müfessir Mehâşî'nin *Tebşîrü'r-rahmân ve teysîrü'l-mennân* adlı tefsiri de nazmü'l-Kur'ân ve münâsebâtü'l-âyât ve's-süver ilimleri açısından önemlidir.

Nazmü'l-Kur'ân, i'câzü'l-Kur'ân'ın bir alt başlığı olarak ele alındığından genellikle konu bu tür eserler içerisinde değerlendirilmiş (bk. İ'câzü'l-Kur'ân), az sayıda müstakil eser de yazılmıştır. Câhiz'in günümüze ulaşmayan *Nazmü'l-Kur'ân*'ından başka *Kitâbü'l-Hayevân* (I-VII, nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Beyrut 1969), *el-Beyân ve't-tebyîn* (I-IV, nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Kahire 1948-1950) gibi kitapları ve risâleleri (*Resâ'ilü'l-Câhiz* [nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, I-II, Kahire 1964; III-IV, 1979]) konunun ilk kaynaklarından. İbn Kuteybe'nin *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*'ı, Rummânî'nin *en-Nuket fi i'câzi'l-Kur'ân*'ı, Hat-tâbî'nin *Beyânü i'câzi'l-Kur'ân*'ı, Cür-cânî'nin *er-Risâletü's-şâtiye*'si (bu üç eser *Selâşü resâ'il fi i'câzi'l-Kur'ân* adıyla yayımlanmıştır, bk. bibl.), *Delâ'ilü'l-i'câz*'ı ve *Esrârü'l-belâga*'sı, Zemaşşerî'nin *el-Keşşâf*'i, Fahreddin er-Râzî'nin *Mefâtîhu'l-ğayb* ve *Nihâyetü'l-icâz fi dirâyeti'l-i'câz*'ı, Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-ʿulûm*'u, İbn Ebû'l-İsba'ın *Bedî'u'l-Kur'ân*'ı i'câz ve nazım konularına yer veren çalışmalardandır. Muhammed b. Zeyd el-Vâsıtî, Hasan b. Ali b. Nasr et-Tûsî, Ebû Ali Hasan b. Yahyâ b. Nasr el-Cür-cânî, İbn Ebû Dâvûd es-Sicistânî, Ebû Zeyd el-Belhî ve İbnü'l-İhşîd'in (İbnü'n-Nedîm, s. 41, 153; Hâtim Sâlih ed-Dâmin, s. 127-128) konuyla ilgili eserleri ise günümüze ulaşmamıştır. Ebû'l-Alâ el-Maarrî'nin *Nazmü's-süver* (Yâkût, III, 161) ve Abdülazîz b. Abdülvâhid el-Miknâsî'nin *Nazmü süveri'l-Kur'ân* (Zerkeşî, I, 340) adlı eserlerinden de söz edilmiştir.

Yakın dönemde de nazmü'l-Kur'ân konusunu inceleyen eserler telif edilmiştir. Bunun aralarında Hamîdüddin Ferâhî'nin *Delâ'ilü'n-nizâm*'ından başka Derviş el-Cündî'nin *en-Nazm fi Keşşâfî'z-Zemaşşerî* (Kahire 1969), Mahmûd Seyyid Şeyhûn'un *el-İ'câz fi nazmi'l-Kur'ân* (Kahire 1398/1978), Müstansır Mir'in *Coherence in the Qur'ân-A Study of Islahi's Concept of Nazm in Tadabbur-i Qur'ân* (Indianapolis 1986), Münîr Sultân'ın *Menâhic fi tahlîli'n-nazmi'l-Kur'ânî* (İskenderiye 1990), Fethî Ahmed Âmir'in *Fikretü'n-nazm beyne vücûhi'l-i'câz fi'l-Kur'ânî'l-Kerîm* (İskenderiye 1991), Besyûnî Abdülfettâh Feyyûd'un *Min belâgati'n-nazmi'l-Kur'ânî* (Kahire 1992), Muhammed b. Sa'd'ın *en-Nazmü'l-Kur'ânî fi sûreti'r-Ra'd* (Kahire, ts.) ve Abdülmüteâl es-Saidî'nin *en-Nazmü'l-fennî fi'l-Kur'ân* (Kahire, ts.) isimli çalışmaları zikredilebilir.

NAZMÜ'L-KUR'ÂN

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-'Arab, "nzm" md.; Tehânevî, *Keşşâf*, II, 1429; Câhiz, *Hucecû'n-nübuvve* (*Resâ'ilü'l-câhiz* içinde, nşr. M. Bâsil Uyûnû's-Sûd), Beyrut 1420/2000, III, 176; İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkilü'l-Kur'ân* (nşr. Seyyid Ahmed Sakr), Kahire 1393/1973, s. 22-23; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Teced-düd), s. 41, 153; Rummânî, *en-Nüket fi i'câzi'l-Kur'ân* (*Şelâşü resâ'il fi i'câzi'l-Kur'ân* içinde, nşr. M. Halefullah – M. Zağlûl Sellâm), Kahire, ts. (Dârü'l-maârif), s. 69, 99; Hattâbî, *Beyânü i'câzi'l-Kur'ân* (*Şelâşü resâ'il fi i'câzi'l-Kur'ân* içinde, nşr. M. Bâsil Uyûnû's-Sûd), Beyrut 1420/2000, s. 24-25; Bâkîllânî, *İ'câzü'l-Kur'ân* (nşr. İmâdüddin Ahmed Haydar), Beyrut 1411/1991, s. 27, 54; Abdülkâhîr el-Cürçânî, *Delâ'ilü'l-'câz* (nşr. Mahmûd M. Şâkir), Kahire 1404/1984, s. 49-50, 81-82, 546-547; Ebû Ya'kûb es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm* (nşr. Abdülhamîd Hindâvî), Beyrut 1420/2000, s. 526; Yâkût, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, III, 161; Teftâzânî, *el-Mu'tavvel*, İstanbul 1304, s. 21; Zerkeşi, *el-Burhân fi 'ulûmü'l-Kur'ân* (nşr. Yusuf Abdurrahman el-Mar'âşî v.dğr.), Beyrut 1415/1994, I, 244-249, 340; Süyûtî, *el-İtkân* (Bugâ), II, 1001-1024; Mustafa Sâdik er-Râfî, *İ'câzü'l-Kur'ân ve'l-belâgatü'n-nebeviyye*, Kahire 1381/1961, s. 241, 242, 256, 257, 258; Abdülhamîd (Hamîdüddin) Ferâhî, *Delâ'ilü'n-nizâm*, A'zamgarh 1388, s. 11, 19, 20-22, 74-75; Velîd Muhammed Murâd, *Nazariyyetü'n-nazm ve kıymetühe'l-'ilmîyye fi'd-dirâsâti'l-lugaviyye 'inde 'Abdilkâhîr el-Cürçânî*, Dimaşk 1983, s. 57-59; Ahmed Cemâl el-Ömerî, *Mefhûmü'l-'câzi'l-Kur'ânî hatte'l-kar-ni's-sâdisi'l-hicri*, Kahire 1984, s. 61, 63, 213; Hâtîm Sâlih ed-Dâmin, "el-'câzü'l-Kur'ânî ve nazariyyetü'n-nazm", *Buhûşü'l-mü'temeri'l-evvel li'l-'câzi'l-Kur'ânî*, Bağdad 1410/1990, s. 127-128; Salâh Abdülfettâh el-Hâlidî, *el-Beyân fi i'câzi'l-Kur'ân*, Amman 1413/1992, s. 140, 145, 146, 156, 161, 169; Abdülhamîd Binşîk, "Kur'an'da İç Bütünlük: İslâhî'nin Tefsir Yöntemi", *Divan: İlmi Araştırmalar*, sy. 11, İstanbul 2001, s. 59-90; a.mlf., "İslâhî, Emîn Ahsen", *Dîa*, XIX, 191-193; W. P. Heinrichs, "Nazm", *Encyclopedia of Arabic Literature* (ed. J. S. Meisami – P. Starkey), London 1998, II, 585-586.

SEDAT ŞENSOY

NAZZÂM

(النظام)

Ebû İshâk İbrâhîm b. Seyyâr
b. Hânî' en-Nazzâm
(ö. 231/845)

**Basra Mu'tezile ekolünün
ileri gelen kelâmcılarından,
Nazzâmiyye kolunun kurucusu.**

Doğumu için 143 (760) ile 195 (811) yılları arasında farklı tarihler ileri sürülmüştür (Horten, *Die Philosophischen*, s. 197; Watt, s. 275-276). Basra'da doğup büyüdüğü için Basrî, dedeleri Belh'ten geldiği için Belhî nisbesiyle de anılır. Boncuk dizerek geçindiği veya çok güzel nesir ve manzum yazılar yazdığı için "Nazzâm" lakabını almıştır. Babasının Zeyyâdiyyîn'in veya Büceyroğulları'nın âzâtlı kölesi olduğu kaydedilmektedir. Mu'tezile'nin altıncı tabakası

ricâlerinden sayılan Nazzâm gençliğini Basra'da geçirdi, dayısı Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf'ın öğrencisi oldu, onunla beraber birçok ilmî toplantı ve tartışmaya katıldı. Halife Me'mûn'un daveti üzerine Bağdat'a gitti (202/818). Burada hem yöneticiler hem Bağdat Mu'tezilîleri üzerinde etkili oldu. Bağdat'ta Deysâniyye ve Dehriyye gibi dinî ve felsefî akımların yanı sıra (Câhiz, *Kitâbü'l-Hayevân*, V, 40-47) Mürcie ve Cebrîyye kelâmcıları, ehl-i hadîs ve fukaha ile ilmî tartışmalara girdi. Ebû Şemr el-Haneffî ve Hüseyin b. Muhammed en-Neccâr ile münazaralar yaptı. Hanefîler'in re'y ve kıyas teorilerine karşı çıktı. Ahvaz, Vâsîr, Kesker, Hüsrevsâbûr gibi merkezleri ziyaret etti (a.g.e., III, 139; IV, 5; V, 29). Hac ibadetini ifa etmek için Mekke'ye gitti. Hayatının ilk dönemlerinde geçim sıkıntısı çeken Nazzâm'ın (a.g.e., III, 451-452) Bağdat'a gittikten sonra maddî durumu iyileşti ve zenginlerden sayılacak bir konuma yükseldi (Ebû Rîde, s. 6), Makrîzî'ye göre bazı erdemsiz davranışlarda bulundu (*el-Hıtaf*, II, 344). İbn Kuteybe ve İsferyânî'ye göre sarhoşken evinin üst katından düşerek öldü (*Te'vilü muhtelifi'l-hadîs*, s. 21; *et-Tebşîr*, s. 44). Kâdî Abdülcebbar ise onun, "Allahım! Birliğini ispatlamak için elimden geleni yaptığımı ve sadece tevhide dayanan bir mezhebe inandığımı biliyorsun. Günahlarımı bağışla ve ölüm ânında işimi kolaylaştır" diyerek hayata gözlerini kapadığını söylemektedir (*Fazlû'l-'itizâl*, s. 264). Ahmed Emîn, Nazzâm'ın Irak âlimlerinin câiz gördüğü nebîz içtiğini kaydetmektedir (*Duha'l-İslâm*, III, 120).

Tercüme ve telif çalışmalarının yoğun olduğu bir dönemde yaşayan Nazzâm dil, edebiyat ve şiir alanında, ayrıca fıkıh, kelâm, hadis gibi ilimlerde zengin birikime sahipti (Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, I, 224). Hint ve İran dinlerini, Yahudilik ve Hıristiyanlığı incelemiş, Tevrat, İncil ve Kur'an'ın muhtevasına nüfuz etmiş, Yunan felsefesini tetkik etmiş, Mecûsîlik, Seneviyye, Dehriyye ve Berâhime'yi eleştirmiş, Aristo'nun bazı eserlerine reddiyeler yazmıştır (Ebû Rîde, s. 9-10). Ancak çok serbest fikirli olduğu, mezhebin ve hocalarının görüşleriyle uyum içinde bulunup bulunmadığına bakmadan kanaatlerini ifade ettiği için hem kendi mezhep mensuplarının hem diğerlerinin eleştirilerine uğramıştır. Meselâ öğrencisi Câhiz onun haberin ifade ettiği bilginin değeri konusundaki anlayışının, Şehrîstânî ise genel temayülünün ilâhiyattan çok tabiatçıların görüşlerine yakın olduğunu söylemektedir (*Kitâbü'l-Hayevân*, IV, 73-74; *el-Milel*, I, 56).

Nazzâm zeki, cömert, şakacı, açık sözlü, ince mânalara muttali, bunları en güzel şekilde ifade eden, fakat övgü ve yergilerinde aşırıya kaçan bir kişiydi. Bu sebeple onu sevenler de ondan nefret edenler de çoktu (Bağdâdî, s. 133; İbnü'l-Murtazâ, s. 29). Câhiz kendisi hakkında, "Eskiler, 'Her bin yılda eşi ve benzeri bulunmayan bir insan dünyaya gelir' demişler, eğer bu söz doğru ise şüphesiz ki o insan Nazzâm'dır" demiştir (İbnü'l-Murtazâ, 30). Yine Câhiz, "Kelâmcılar olmasaydı bütün dinler, Mu'tezile olmasaydı bütün mezhepler, İbrâhîm ve arkadaşları olmasaydı bütünüyle Mu'tezile helâk olurdu" değerlendirmesinde bulunmuştur (*Kitâbü'l-Hayevân*, IV, 206). Abdülkâhîr el-Bağdâdî ve İsferyânî gibi kelâmcılar onun hayatını fık ve fücür ile geçiren bir kimse olduğunu, Ebü'l-Hasan el-Eş'ârî, Ebü'l-Abbâs el-Kalânîsî ve Bâkîllânî gibi Sünnî kelâmcılarının ona eleştiri yazdıklarını, hatta onu tekfir ettiklerini kaydetmektedir (*el-Fark*, s. 133; *et-Tebşîr*, s. 71-73). Nazzâm, dönemindeki şahısları ve fikir akımlarını eleştirmekle birlikte onlardan etkilenmiş, başta öğrencileri Câhiz, Ali el-Esvârî, Ca'fer b. Mübeşşir, Ebû Affân er-Rakkî ve Hayyât olmak üzere Basra ve Bağdat Mu'tezilîleri'nden birçok kişiye terisi etmiştir. Nazzâmiyye diye adlandırılan bir grup oluşmuş, hatta İbn Hazm, Dâvûd ez-Zâhîrî gibi muhalifi olan kişiler bile cüz lâ yetecezzâ, icmâ ve kıyas gibi konularda onun etkisinde kalmıştır. Öte yandan hocası Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf başta olmak üzere Ebû Ali el-Cübbâî, Ca'fer b. Harb, Ebû Ca'fer el-İşkâfî gibi Mu'tezilî, İbnü'r-Ravendî gibi önceleri Mu'tezilî iken sonraları mühlid olduğu kabul edilen Ebü'l-Hasan el-Eş'ârî, Ebü'l-Abbâs el-Kalânîsî ve Bâkîllânî gibi Sünnî âlimleri onu reddetmek üzere müstakil eserler telif etmişlerdir (Abdurrahman Bedevî, I, 207).

Görüşleri. Nazzâm Mu'tezile mezhebinin "usûl-i hamse" sistemini benimsemektedir. Burada, mezhepten kaynaklanan görüşlerinden çok ilk defa kendisi tarafından ortaya atılan fikirler üzerinde durulacaktır. a) **Bilgi Teorisi.** Nazzâm'a göre tamamıyla insana ait bir fonksiyon olan bilgi duyu ve akıl yoluyla elde edilir. Haber tecrübeye dayanan bir karîne ile desteklendiği takdirde bilgi vasıtalarından sayılabilir. İnsanda esas olarak beş duyu bulunmakta olup bunların tamamı aynı cinstendir. Dolayısıyla görme duyusu işitme ile, işitme koku alma ile aynıdır. Farklılık duylardan değil algılanan şeylerden ve çeşitli engellerden kaynaklanmaktadır. Beş duyuya